

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№45
(18632)

2015 чылдың
апрель 28
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ЧАДАГ-ТЕРГЕ ЧАРЫЖЫНДА...

Улуг-хүнде Тываның найысылалын-
улуг Тиилелгениң 70 чылынга турас-
тан чадаг-терге чарыжы эрткен.

Хей санныг хоорайжылар-биле кады
а Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
база ооң оглу Валерий болгаш элээн
ямылар удуртукчулары киришкен.
Ындыг төөгүлүг болушкунуң ужу-
р республиканың тугу ышкаш өңүг
ай спорт хевин кеткен.

Чарыштың бир муң ажыг киржикчиле-
аза чадаг-терге оруун дургаар чыскаа-
алган чүс-чүс кижилер боттарының
ырлыг сеткил-хөөнү-биле, шарлар
гаш «Георгий кожаалары»-биле хоо-
ны каастаан. Чазактың чадаг-тергежи-
командазы «Сүбедей» спорт компле-
ктен Национал паррка чедир чээрби
е минута иштинде четкен.

Аңгы-аңгы назы-харның кижилери ча-
терге чарыжыга киришкен: өөрө-

никчилер, сургуулдар, албан-хаакчылар,
пенсионерлер.

Кызылда бир дугаар эртип турар
ындыг акцияның эгелекчилери – Тываның
күрүне университетинин сургуулдар акти-
ви. Оларны Тываның Баштыңы ол-ла
дораан деткип, коллегалары-биле кады
аңаа киржирин аазаан.

Чадаг-терге чарыжының түннелинде
республиканың Баштыңы шупту киржик-
чилерге оларның эки сеткил-хөөнү дээш
өөрүп четтиргенин илереткен. Спорттун бо
хевири республикага ыяп-ла сайзыраар
дээрзин ол демдеглээн. Чадаг-терге оруун
Кызылда, Енисейни дургаар үер, чайыкка
удур чалда, шагда-ла кылып эгелээн.

«Восток» орук-тудуг компаниязы орук-
тун асфальт-бетон шывыын чадарын-
че кирген. Чадаг агаарлаашкыга, эртен
эрте маңаарыга азы чадаг-терге спор-
тунга дээш, кылыр оруктун ниити узуну 14

километрден ажыг, а калбаа орук-тудуг
техниказының аргаларын барымдаалап,
2 хире метр болур.

Чадаг-терге оруунче автотранспорт
чедерин дуглап турар тускай херимчигеш-
терни база тургузар. Тываның Баштыңы
чырык-биле хандыраар сорулганы салган.

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга турас-
кааткан «Тайбыңның көгө-бугазы» эста-
фетаны хүлээп алырының байырлыг езу-
лалы-биле чадаг-терге чарыжы доозул-
ган. Ол Тываның эң-не ырак булуңнарынга
чедип, бүгү республиканы кеззэн.

Акцияның ажыл-чорудулгазында ти-
муржулар командалары ажылдап, спорт
хемчеглери, чогадыглар база чурук-
тар конкурстары эртип турган. Тываның
найысылалы эстафетаны Тиилелгениң
шөлүңгө хүлээп алган.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

Хүннүн медээзи

ТЫВАНЫҢ КӨДЭЭЗИ УЛАМ ХӨГЖҮҮР

Көдээ черни сайзырадыры-биле
РФ-тиң Чазаа Тывага 64,9 млн. рубль-
ди тускайлаан.

Субсидияларны хуваарының дуга-
йында айтышкыга РФ-тиң Чазааның
Даргазы Дмитрий Медведев ат салган.
«2014-2017 чылдарда болгаш 2020
чылга чедир үеде көдээ девискээрлер-
ни турум сайзырадыры» федералдыг
тускай сорулгалыг программа езугаар
Россияның 80 регионнарының аразын-
га 9 млрд. рубльди хувааган. Ол акша
аныяк өг-бүлелерге, аныяк специали-
стерге чуртталга бажыңнарын тударын-
га, социал-инженер инфраструктураны
тургузарыга чарыгдаттынар дээрзин
Дмитрий Медведев демдеглээн.

2014 чылдың түннелин езугаар
Тываны Россияның Көдээ ажыл-агый
ямызы көдээ черге чуртталга бажың-
нарын тударының талазы-биле эң эки 10
регионнарың санынга кириген дээрзин
сагындыраал. Ынчан бо талазы-биле
панны республика 104,3 хуу күүсеткен.
РФ-тиң Көдээ ажыл-агый ямызы-биле
дугуржулга езугаар 10580 дөрбелчин
метр чуртталга шөлүн кириер тургаш,
11 муң ажыг дөрбелчин метрни кириген.
Чуртталга байдалдарын ниитизи-биле
көдээниң 210 өг-бүлөзи, оларның иштин-
де 106 аныяк өг-бүлө экижиткен.

«2014-2017 чылдарда болгаш 2020
чылга чедир үеде көдээ девискээрлер-
ни турум сайзырадыры» федералдыг
тускай сорулгалыг программаны күүсе-
дири-биле 2014 чылда Тыва 93 млн.
940 муң рубльди шилчиткен, оларны
бүрүнү-биле шиңгээдип алган.

Тываның Көдээ ажыл-агый ямы-
зының дыңнадып турары-биле алырга,
көдээниң социал хөгжүлдээниң про-
граммасынга Өвүр, Тере-Хөл, Тес-Хем
болгаш Чаа-Хөл кожуннар идепкейлиг
киржип турар, бо ажылга акша тыппаа-
нындан Каа-Хем болгаш Чеди-Хөл ко-
жуннар хожудай берген.

Көдээ девискээрлерни сайзырады-
рынче республиканың эрге-чагырга-
ларының улуг кичээнгей салып тура-
рының чылдагааны — экономика та-
лазы-биле көдээниң өзүлдегил болуп
турары. Ылаңгыя АҮК-түн кол адыры
— мал ажыл-агыйының аажок сайзы-
рап эгелээни, малдың бүгү чүзүнүнүн
баш саны чыл санында 3-4 хуу неме-
жип турар.

Чагыдылга – 2015(II)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2015 чылдың ийги чар-
тында «Шын» солунуң ча-
гыдылгазы Тываның бүгү поч-
та салбырларында болгаш
«Тывапечать» КХН-ниң киос-
килеринде бо хүннерде чоруп
турарын дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны»
үезинде чагыдып алырынче
республиканың ырак-чоок
уннарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту – бижикчиле-
висти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Ооң-биле чергелештир чылдың ийги чартыынга чедир ча-

гыдылгазы үстү берген номчукчулар бар болза, чурттап турар
чериниң аайы-биле почта салбырларында болгаш «Тывапечать»
черлеринге дарый чедип, «Шын» солунну айлап чагыттырып
алырыңарны сүмеледивис.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде
чагыдып номчуңар.
Чагыдылга уламчылап турар!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
31730 — организа- цияларга	450,51	901,02	1802,04

Улуг Тиилелгениң

СОЛАГАЙ ТАЛАКЫ ДАЧАЛАРГА УРУГЛАР САДЫН ТУДАР

РФ-тиң Президентизинин 3-тен 7 харлыг уругларга өөредилгениң чедимчелиин ханды-рары-биле регионнарның мурнунга салган сорулгазының, майда кылган Чарлыын боттандырып турарының чорудуун апрель 24-те республика Баштыңының хуралына сайгарып көргөн.

Уруглар садтарын тударынга черлерни шилип тура, чурттакчы чоннуң боттут хереглелдеринче онза кичээгейин салыр ужуруг дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Көдээ сумулар, кожууннар, хоорайлар болгаш хоорайларның тускай девискээрлери-биле холбаштыр байдалдың тода анализи өөредилге болгаш эртем яамызында турар ужуруг. Кайы девискээрде школа назыны четпээн албан черлеринде олуттар хөйү-биле чедишпейн турарыл, аңаа бирги элчегде уруглар садтарын тудар.

Кажан Кызылдың солагай талакы дачаларында школа назыны четпээн уругларга өөредилге-биле хаара туттунмаан уруглар саны 900 кижичи чедип турда, бирги элчегиниң девискээрлериниң аразында ыңдыг чидиг хереглелдер чок чурттакчылыг черлер адаттынганына республиканың Баштыңы чөпшээрлээн.

ОБА база ФАЧА албан-хаакчыларының чаагайыттыг бажыңнары болгаш коттедж тудуглар биче девискээри турар республиканың найысылалының чөөн кезээне уруглар садын тудар деп санал-аналга Шолбан Кара-оол шыңгы удурулган: «Уруглар садын тудуп бээр деп планнап турар чөөн биче девискээриниң чурттакчылары дээрге хөй нуруунда нарын айтырыгларын боттары шийтпирлеп шыдаар бай-шыдалдыг кижилер-дир. А бис болза, чүнүң-даа мурнунда, чурттакчы чоннуң орулгасы эвээш кезээн чугаалажып көөр ужуруг бис. Оларга солагай талакы дачаларда чурттап турар чеди муң хире кижичи база хамааржыр. Хоорайның өске талазынга уруглар садын тудары дээрге оларның чаш ажы-төлүнүң школа назы четпээннерге өөредилгени алыр аргазын казып турарывыс болур. А ол чүүл келир үеде немелде нарын айтырыглар тургузар».

Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг солагай талакы дачаларның уругларынга уруглар сады эргежок чугула дээрзин демдеглээн: «Республиканың Баштыңы ол девискээрге корум-чурумну тургузар сорулганы биске салган. Ооң ужуң социал паспортчудулганы эрттирген бис. Ында бир муң ажыг бичии уруглар чурттап турар болду. Шолбан Валерьевич Кызылдың ол девискээринге уруглар садын тударын чүүлдүг деп көргөн».

Түннелдерни үндүрүп тура, республика Баштыңы кылдыганын сагындырыгларны барымдаалап, байдалды база катап сайгарып көргөш, уруглар садтарын тудар талазы-биле планны чедир ажилдап кылырын өөредилге яамызынга дааскан. Солагай талакы дачалар девискээринге тудуг шөлүн тускайлаар болгаш дериир талазы-биле ажилды чорударын Кызылдың мэриязынга сүмелзэн. Эрткен чылдарның дуржулганын барымдаалап, Тудуг яамызынга чижек төлөвилелдер ажилдап кылырын база ол ышкыш хулээникчи организациялар шилип тыварын болгаш оларның ажил-хулээлгелерин күүседип турары дээш доктаамал хыналданы боттандыраарының эргежок чугулазын илереткен.

РФ-тиң Күрдума депутаттары:

«ТЫВА САЙЗЫРААРГА, РОССИЯГА АЖЫКТЫГ

Тываның социал-экономика хөгжүлдезиниң планын 2025 чылга чедир тургускан. Регионнуң удуртулгазының 2013 чылдан бээр туржуп келген бүгү хемчеглерин Россияның Чазаа бадылапкан. Ол дээрге хамыктың мурнунда Элегес – Кызыл – Курагино демир-орук тудуу, Шушенское – Туран – Кызыл агаар оруу болгаш тус черниң аэропортуңуң чаартылгазы-дыр.

Чамдык регионнарга хамаарыштыр ыңдыг документиге ат салыры дээрге доктаамал эвес, ийи-чаңгыс болур таварылга-дыр дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Бо дээрге федералдыг эрге-чагыргаларның талазында Тываже чүгө онзагай кичээгейи эвес, регион Чазаның шудургу күш-ажылының түңнели-дир деп, эксперттер санап турар.

«Тываның стратегтиг байдалы кайгамчык-тыр. Ол дээрге Азияның географтыг төвү ышкыжыл. Россияның даштыкы политиказының чөөн чүкче угланып турары-биле холбаштыр Моол-биле харылзааның күштелгенинден, Кыдат-биле чаа харылзааларның тургустунуп турарындан ол регионну хөгжүдери эргежок чугула. Тываны таварааш, Моол биле Кыдатка чедери дүрген болгай, амгы үеде Байкалды дескингеш, Бурятияны дамчыштыр чоруп турар. Бо дээрге географияның бөдүүн билии-дир, картадан көрүңер даан. Бир эвес Кыдаттан Моолду тавартыр хөй чүк сөөртүр апаар болза, Байкалды долгандыр чедирери берге болу бээр. Ынчангаш өске база орук херек, ону Алтайны азы Тываны тавартыр тудар апаар. Тываны дамчыштыр орук кылырының өртээ чиик деп инженер бүрүзү чугаалаар, чүге дээрге ында даглар Алтайнындан бедик эвес. Ол дээрге Россияны Кыдат-биле харылзаштырар дорт орук-тур – деп, Правда.ру-нуң корреспондентизи-биле чугаалажып тургаш, РЭА-ның социология

институдунуң регионнар талазы-биле эртем ажилдакчызы Кирилл Подъячев демдеглээн. – Бистиң Россиявыс дээрге аажок улуг чурт дээрзи билдингир, регион бүрүзүңге хамаарыштыр про-

грамма хулээп алырынга улуг акша херек. Шупту регионнарны хары угда көдүрүп база сайзырадып шыдаас бис. Кайызын мурнады сайзырадырын шилиир апаар. Мен бодаарымга, мурнады шийтпирлээринге Тыва аажок тааржыр хире. Кыдат болгаш Моол-биле кады ажилдажылгага ол чугула регион-дур».

Тываның база бир онзагай талазы-республикага чаңыл болган ниитилелди камгалап арттырганы, дыка хөй чурттакчылар амыдыралдың чаңылчаан хевирлерин ажыглап чорууру. 2015 чылга чедир Тываның социал-экономика хөгжүлдезиниң хемчеглериниң планында федералдыг субсидияларны хойну, өшкүнү, соңгу чүк ивизин болгаш чылгы малды сайзырадырының талазы-биле хемчеглерни деткиринче угландырган, ол сорулгаларга 115 миллион рубльди тускайлаан.

«Көдээ ажил-агыйы ол черге кезээде чугула болуп келген – деп, Күрдуманың регион политиказының болгаш Соңгу чүктүң база Ыраккы Чөөн чүктүң айтырыгларының комитетиниң дар-

газының оралакчызы Ростислав Гольдштейн чугаалаан. – Кажан чурт даштыкыже көрнүп турар үеде ол онза ужуруг-дузалыг. Ол программалар аш-чем программанын күүседири-биле бир демей, иви, чылгы болгаш хөй ажил-агыйы дээн ышкыш национал үүлехеректерни боттандыраарыңче угландыган. Ол дээрге чоннуң чаңчылы-дыр, а чаңылдар чокта чурттаары болдунмас».

«Ол дээрге тываларның амыдыралының чаңылчаан окур-хевир-дир – деп, Күрдума депутаты Александр Карелин тайылбыр кылган. – Бүгү сөөк-языларны, чоннарны, шажын-чүдүлгелерни камгалап арттырып турары-биле Россия онзагай, олар чамдыкта эстип чиде-даа берип болур. Ынчангаш ниити салышкыннарга хамаарыштыр ыңдыг кончуг улуг эвес-даа болза, салышкыннарны, мен бодаарымга, аажок чугула хире, чүге дээрге тус черниң чурттакчыларының боттарының езу-чаңылдарын, окур-хевирин чидирбези, езулуг тывалар бо чурттуң төлөптиг хамаатылары болуп

артпышаан, оларны уламчылаар болуп турар».

Ол чугула төлөвилелдерден документиге республикага инфраструктура, энергетиктиг, коммуналдык хажы-хажылар, башка социал төлөвилелдерниң радирынга 12 угланышкын аайы организастыг дуза чедирери чугула турар, ол санда Каа-Хем суурда корпусунуң болгаш Чадаанада аразының эмнелгези кирип турар.

«Өттүр ыңдыг харылзаа тудуу регионнуң удуртулгазының социал инфраструктура сайзырадырының да, ниитилелди хөгжүдериңиң да, ынчаар баш удур бодап турар деп үнелээр апаар. Ол черлеп орук эртерин билип алгаш, бистиң тыкыда «өңүктөривис» ол регион сепаратисчи хөөннерни өөскүдүп сагыш-сеткилге таарышпас чүүл тургузуп, ол оруктарны дуглаар дилеп эгелеп болур. Ол оруктарнырының бетинде социал хөгжүлдү дээрге мурнады бүдүрер херек-түдүрүлгелерни боттандыраарга, регионда байдал чалыг, ооң чурттакчылары бүгү дерге тааржып турар болза, кандыг удурланышкыннар болгаш сепаратизм үндүрери болдунмас» – деп, К. Подъячев демдеглээн.

«Тывага казып тывышкын болбаазырадылга регион болуру немелде өртөккө ажилдаар олутта густунары аажок чугула – деп, сандр Карелин санап турар. – Бүгү чүүлдер чурумчуп келир. Ажы олуттарны хөйну тургускан тудум бүдүрүлгелерни ажиткан тудум, не де инвестициялар кирер, ол дээрге чаа тывыш черлерин ажилдаар-дыр эвес транспорт айтырынын шийттир болза, инвесторлар саны көвүдүрүлүр».

Федералдыг Чазактың шийтпир ачызында он чыл дургузунда 150 миллиард рубль инвестициялар Тыва кирип болур деп санап турар. Бир инвестицияларның көдүргөн хевириниң дерттүң бир кезии-даа болза, республика хөгжүлдезинге базымны кылыр деп, Шолбан Кара-оол санап турар.

«Мээң «бир эвес» деп тура анаа эвес. Россияның Чазаның хөгжүлганы ол документизи улуг ужуруг-дузалыг-даа болза, ол дээрге ажилчыны кумент ышкыжыл. Ында кирген чүүл күүсеттинзин дээш шупту бир дем күженишкынниң ажилдаар ужуруг Республиканы сайзырадырының талазы-биле онза шийтпирни чедип алган чорувус бүзүрөвес кижилерниң ыдын кирген боор» – деп, Шолбан Кара-оол чүтүлээн.

Александр Карелин: Тываның Чазаа республика Баштыңының удуртулгазы-биле регионнуң туржун чайгылыш чок камгалап турар. Тываның социал-экономика та-

лазы-биле хөгжүлдезиниң планы 2025 чылга чедир тодараттыганы. 2013 чылдың төңчүзүндөн эгелеп регионнуң удуртулгаларының боттандыраар кылдыр чедип ап турган барык шупту хемчеглери Россияның Чазаа-биле бадылаттыганы. Чүнүң-даа мурнунда, ол дээрге Элегес – Кызыл – Курагино демир-орук тудуу, Шушенское – Туран – Кызыл агаар оруу болгаш тус черниң аэропортуңуң чаартылгазы.

Шак ыңдыг документилерге ат салыры дээрге чурум езуугаар эвес, а чамдык регионнарга онзагай таварылга дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Эксперттерниң санап турары-биле, ол чүүл чүгө федералдыг эрге-чагырганың Тыва Республикага онза кичээгейин илередип турар эвес, а оон ыңай регионнуң чазаның күженишкынниң ажылын херечилеп турар.

«Күженишкыннерниң ниити түңнели деп мынчаар бодаар-дыр мен. Кым-

га-даа чажыт эвес, Тыва инфраструктура талазы-биле шоолуг сайзыраар эвес. Ол – АССР-ниң тургузуунче кире сөөлгү республика. Ынчангаш, бир талазында, ол инфраструктура талазы-биле кошкак, өске талазында, оон аажок хөй казымал байлаа, хөмүр-даш дээр оон-даа өске курлавырлар ында» – деп, РФ-тиң Күрдумазының депутаты, бистингир россияжи спортчу Александр Карелин илереткен. – Ынчангаш Тываның Чазаа республика Баштыңының удуртулгазы-биле кандыг-даа программаларны киреринден эгенмес. Социал талазында, инфраструктура талазы-биле хамаарылга чокка. Хамык-ла программаларже чагыгларын сүмелеп, хөй кызырылдалар турбуже, боттарыны туружун аажок кызымак, чайгыш чок камгалап, туржуп турар. Ынчангаш мында түңнелдер, шынап-ла, каттыш күженишкыннерниң ачызында».

МӨҢГҮН-ТАЙГАДАН ИЙИ КИЖИ ЧОРААН

Совет чуртче немец-фашист эжелекчилер халдап келгенде фронтжө Тываның бүгү кожууннарындан эки турачыларның чорутканын билир бис.

Тыва Арат Республиканың улуг-улуг кожууннарындан чаалыг шөлче аъттанганнарның саны дески эвес, чамдык черлерден элзэн хөй, өскелеринден эвээш кижилер чораан. Бистиң Мөңгүн-Тайга деп улуг эвес булуңустан 2 киж: Бавуу Салчак Хойлукаевич биле Маадыр-оол Иргит Кодур-оолович.

Дээди өөредилге черин дооскан соонда Мөңгүн-Тайгага ажилдай бергеш, ол чер-чурттуг, аэропорт ажилдакчызы Дамба Доржу-биле өг-бүлө туткан мен. Ооң авазы Дүгөр Хойлукаевнаның кады төрзэн акызы Бавуу деп киж оон чоруткан ийи фронтучунуң бирээзи деп дыңнаан мен. Чогум ону көрбээн мен, мээң кээрим оран-чок мурнунда мөчээң болган.

Бир хүн кунчуумдан дайын-чаага кирип чораан акызының дугайында чугаалап бээрин диледим. Ол далаш чок чаңы-биле ханы боданмышаан, мээң дилээмге харылап, төөгү берди. «Бистиң өг-бүлөвис хөй киж чораан — деп, ол оожум үн-биле чугаалады. — Фронтуга чораан акым Бавуу — эң улуу ол, 1920 чылда төртүтүнген. Шериг баар мурнунда аалыңга мал-маган азырап, өг-бүлениң ажил-херзэн күүседип турган. Дайын эгелеп турар үеде, 1941 чылда, ол шеригте турган. 1942 чылдың күзүнүнде дайынга кирип мен, билдиришкин бижиirimге чөпшээрешкен хевирлиг болду дээн уткалыг чагаа чорутканын сактыр-дыр мен, ону аныктар даргазы Кызыл-оол биске дыңнаткан.

Акым Бавуу аажок чугаакыр, угаан-сарылдыг, чечен-мерген, шүлүк чугаалаар, ырлаар, каргыраалап, хөөмейлээр киж чораан. Оон аңгыда эш-өөрзүрек, төрөлзирек. Аът мунупканда ооң эреси илдеңи-биле көстүп келир. Чылгы мал кадарга бергенде хонук-хонуу-биле чоруп бээр, аштаарын-суксаарын-даа уттуптар киж.

Дайынче баарым ол деп чагаа чорутканының соонда, каш ай эрткенде, 1943 чылдың күзүнүнде, акым өске бүгү эш-өөрү-биле кады фронтжө аъттаныпкан. Ынчан Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнү турган дээрзин сөөлүнде билип алган бис. Ол оттуг чааже чоруптарга, авам суглар бүдүү чалбарып, ол шагда көзүлдүр тейлеп болбас турган, дайынга киришкен өске бүгү эш-өөрү-биле кады менди чанып кээрин йөрзеп турганнар.

Сөөлүнде кээп турган чагаалардан алырга, акым 1944 чылдың январь 20-де баштайгы дайынчы сагылды четтирген болган. Дубно, Деражно суурларны хостаарыңга кирип тургаш, будунче аар балыглаткан. Ооң соонда госпитальга дыка үр чыткан, кады экижип кээр-ле, улаштыр дайын шөлүнче чорупкан.

Ровно дээш тулчуушкун үезинде тыва эки турачылардан элзэн каш киж өлүрткен. Ол эштериниң аразында чаңгыс суурдан барган эки Маадыр-оол Иргит деп көңүс анык дайынчы база амызын чарылган. Бавуу ынчан херзэнче аттыргаш база госпитальга кирген. Эки дээш акым аажок качыгдан. «Мөңгүн-Тайгадан ийи оол чордувус, ам назыны менден анык дунмам чок» — деп дыка үр муңгарап келген.

Госпитальга эмнеткен соонда база дайылдажып кирипкен. Арткан эки турачыларны Тываже чоруткуже чедир ол фронтуга турган. Ыдыктыг хүлээлгезин эки күүсеткени дээш ол дөрт медаль-биле шаңнаткан.

1945 чылдың чеди ай төнчүзүнде акым Мугур-Аксынга чедип келген. Ол Кызылдан Мөңгүн-Тайга кожуунуң даргазы Салчак Тондар-биле кады келгеннер. Улус-чон оларны улуг өөрүшкү-биле уткуп байырлааннар. Ынчалза-даа Бавуу кады чораан эки Иргит Маадыр-оол дээш кажыыдалын хамыкты мурнай илередип турган. Ровно хоорайда чигир заводунуң чоогунга болган кадыг-дошкун тулчуушкунга Маадыр-оол амызындан чарылган дээрзин чарлап дыңнаткаш, ыглапкан.

Акым дайын соонда төрзэн булуңунче чанып келгеш, улус ажил-агыыңга ажилдап эгелзэн. 1948-1950 чылдарда Мугур-Аксы чеди чыл школазынга шериг херзэн башкылаан. 1950 чылдың июнь 12-де хенертен мөчээң. Эрткен кадыг-дошкун тулчуушкуннарның аар-берге уржуктары ооң чүрзэн өрүмнел, ол ырак орукче кады аъттанган эки Маадыр-оолдун дугайында сактышкын ооң бажындан үнмейн чорааны ол боор, ынчангаш чүрзэн хенертен турупкан. Мөңгүн-Тайгадан чоруткан ийи фронтучунуң бирээзи акымның маадырлыг үлө-херзэн бистиң төрөл-дөргүлүвүс, чаңгыс чер-чурттугларывыс утпайн чоруур. Мугур-Аксының төп кудумчуларының бирээзиниң адын ооң-биле адаан — деп чугаалааш, кунчуум туруп могапканы илдең, орнунга чыдып алды. Ону дүвүрөтпедим, дашкаар оожум үнө бердим.

Ийи эжишкениң бирээзиниң

салымы мындыг болган-дыр, а өскези канчалганыл деп айтырыг мени дүвүрөткен. Маадыр-оолдун дугайында кады чүрзэннери бо оранда чок, өске дөргүл-төрөлдөрдөндө ону таныыр, билер киж артпаан. Оон Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чыл оюн демдегеп турар үеде мээң чаңгысклассчым Делег-оол Барааттың фронтучу Дарья Намзырайның сактышкынын сактып келдим. «Ровно чоогунда полктуң командьлал пунктузу-биле харылзаа үзүлгөн. Бир көөрүмге, ток аргыштырар чанагаш демир-дузакты так адыштап алган киж мөчүзү тывылган, ол Иргит Маадыр-оолдуу болган. Полк биле командьлал пунктузу ооң салааларын дамчыштыр харылзажыр аргалыг болган ыш-кажыл» — деп, ол бижзэн чорду.

Дайын киржикчизи Хомуш-ку Эртнеевич Чудуруктуң сактышкыны бо фактыны улам тодарадып турар. Ровенщинаны хостап турар үевисте полк биле командьлал пунктузунуң аразыңга харылзаа үзүлгөн дээрзин ол сактып чугаалаар турган. Ону дүрген улаар даалганы эжим Иргит Маадыр-оол биле меңз берген. Бир харылзаа шугумун кожуп четтигипкен бис, ооң соонда ырак эвеске мина чазылган чүве. Маадыр-оол сывырындакты салааларыңга так кылдыр аспактааш, ол минаның бузундузунга таваржып, маадырлыгы-биле өлгөн. Көңүс анык, ынчалза-даа маадырлыгы-биле амы-тынын берген эживисти Ровно хоорайда ниити хөөрге ажаап каан бис.

Фронтучу Бавуу Салчактың кады төрзэн дунмазы, Кызыл хоорайда чурттап чоруур Тас-

Уруг Салчаковна Доскожазы чораан эки тура мис-оол Сергеевичиниң лап турары-биле алырга Маадыр-оол чазылган миз бузундуларыңга соктурган тектүп, элең-тендиң ч турза-даа, үзүлгөн сактакты бодунуң салаалар кожупкаш, удуртулганы заштырар аргалыг болган анык, тыва оолдун маадыр чоруун дыңнааш, Деражно хоорайларның чуртлары «Тывалар — эр хедижип турган. «Башкы мен. Иргит Маадыр-оолд раскаалын Кызыл хо тургузарының дугайында рыгны 60 чылдарда-ла чагаа бижип келгеш, «болу бээр» деп харыны мен» — деп, Семис-оол евич чугаалап чораан.

Тыва эки турага тураскаалды Кызыл райда культураның башкы ажилдагы анык асыңга тургусканын оол Сергеевичиниң күзө бүткени деп санадым. Иргит Кодур-оолович Маадыр-оолдун ады база бар.

Чонунуң төлөпиги сарының маадырлыг ажил-терин мөңгүн-тайгажылап ийин уттур. Ол ийи фронтучу фашизмни тиилээринге кунчуу кожуунуң анык такчылары эки билеп дээш тайылбыр ажилын идепкейлиг чорудуп турарынга бүзүрелим улуг. Т чурту, төрөл чону дээш тынын артыңга каап ч дайынчыларның дугай тураскаал черле меңге дээрзи чугаажок.

Кара-кыс ЧУЛУ
күш-ажылдың хоо

ФРОНТУЧУ КЫРГАН-АЧАМ

Мээң кырган-ачам Көстээ Мамын-оолович Монгуш. Ону 1941 чылда Араттың революстуг шеринче келдирткен. Ол бешки пулемет взводунуң ийги салбырыңга дайылдажып чораан. Ровно, Сурмичи, Дубно дээш, хөй-хөй хоорай, суурларны хосташкан. Дубно хоорайны хостажып тургаш, ол аар балыглаткан. «Эрес-дидим чорук», «Дайынчы шылгалар» медальдарның, хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи. Кырган-ачамның фото-чуруктарын, медальдарын, шаңналдарын школа музейинге делгээр дээш чыып алгаш, олчаан читкени хомуданчыг.

Кырган-ачам фронтдан келгеш, тудугга ажилдап турган, сөөлүнде колхозтуң кыс молдургаларын кадарып чораан. Ол аът, ыт өөредиринге кедергей сундулуг. Ыдын дүне-хүндүс-даа аът хайгаараар кадарчы кылдыр өөредип алган. Колхозтуң шилги ады база-ла ол ытка өөрөнгөн. Кырган-ачам чок апаарга, ол ыды биле ады кырган-ачамны үр-ле дилзэн дээр.

Бир-ле катап ферманың инектеринче мажаалай халдааш туруп берген. Бир инекти базырып алгаш турда, кырган-ачам истеп чорааш, даялап каан. Адыгны боолааш, бар чыдырда, хенертен адыг тура халлааш, халдай бээр, үр-ле тудуш-каш, бижзэ-биле өлүр шашкан. Кырган-ачам: «Оран таңдының араатан аңы безин фашистерден дудак чок.

Өршээ, бурган!» — деп орган дээр. Ужуражылгалар үезинде бодунуң дугайында хөй чүве чугаалавас, макта-нырыңга, хөөреди аарак чугааланырыңга хөңү чок чораан.

Чайгы үеде маевкалар болурга-ла хурежир. Хүрештерге 1-ги черлерге бо-ла шылгарап үнер. Ооң шаңналы бир калбак шай, бир тонук торгу. Ынчан берге үелерде эң-не үнелиг шаңнал турган.

Тулчуушкунга аар балыглаткаш, госпитальга чыткан. Дайын соонда ол балыгы дыка-ла үр үе иштинде аартып чораан. Ынчалза-даа ол амыдырал дээш карак кызыл ажилдап, колхозунга бараан болуп, бергелерге торулбайн ажилдап чораан. 1965 чылда молдургаларын кадаргаш келгеш, адындан дүшкеш, кылаштап ора доңгая барып дүшкеш, олчаан деңгерилбейн барган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелгенин 70 чылын уткуштур фронтучу кырган-ачамның төөгүзүн кырган-авам Людмила Костеевна Монгуштан дыңнап бижидим. База ол ышкыш «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номну үндүргөн Михаил Сундуйга солун таварыштыр фронтучуларның төрөлдөриниң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередип, мөгөйп тур бис.

Сюзана МОНГУШ,
Өвүр кожуунуң Хандагай-
ты ортумака школазының 10 «б»
класының өөреникчизи.

ЫРЛАРЫҢАР ЧОН-БИЛЕ ТУДУШ!

Апрель 14-те найысылалывыстың Улусчу чогаадылга бажыңыңга Тываның композиторларының Тиилелгениң 70 чылыңга тураскааткан концерти болган. Аңаа ыры-хөгжүмге ынак чон чыылган.

ТР-ниң Композиторларның чогаадыкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Ооржак, талантылыг артизиви Сайдаш Монгуш концерти чарлаан соонда сценада-даа, залда-даа ыры-хөгжүм диңмиттелип турду. Амыдыралы-выста ырлап-даа, дыңнап-даа чораан ырларывысты ырлашпазының аргазы чок. Ол чүл дээр, композиторларывыстың чамдыызы 70 «артты» ажып турар. Чоннуң ынак ырларының авторлары 21 композитор, 46 ыраажы (оркестр-биле) 54 ырыны күүсеткен. Оларның кол сорулгазы — ырыларның авторларын таныштырары. Ырыны ырлап турар бис, а ооң «бүдүрүкчүзү» кымыл? Билбес кижилер бар. Оларны адап, сценаже үндүрүптерге, мөзүзүнүң бөдүүнүн, кижизин. «Аа, ол ырыны болар чогааткан бе?» — деп, көрүкчүлөр адыш часкап, хүлээп турду.

Бүгүдениң ынак ыраажызы, хөй ырларның автору Батый Кенешти композитор эштери чоктап сагындылар. Бистиң өг-бүлениң чоок өңүү эживисти бодап келгеш, Черлиг-оол Кууларның мындыг одуруглары бажымга кирди:

Хөөкүй Батый чорта бээр,

Дамырак суу даажы чидип,

Хөңүвүсте чадаганың

Дамыр хылы үзүлгөн дөг — чоктанчың.

Үш тыва кижиниң бирээзи ырлап чоруур деп ынчаар санаар мен. Ынчангаш боор, ыры бүрүзүн зал кады ырлажып, дыңнавааны

ырыны чарашсынып, ылаңгыя баянист То Монгуш деп анык композиторнуң чогаат ырларын магадап, ооң баянга ойнаары шала «булуттар аразыңче уюткан дөг», мас Монгуш — композитор акыларың урбаларының чогаадыкчы салым-чаян салгакчызы. Томастан ам-даа чаа-чаа ыр куттулар.

Тываның композиторларының барааткан концерти төрзэн чурт, ада-ие, тийге, делегейге кезээде тайбың чуртталга йөрзеп, кол чүүл — өлүм чок ынакшылы доңун алдаржыткан. Бо солун концертке жеззекиниң 6 шактан 9 шак 30 минутага чед уламчылаан.

Түннелинде мындыг бодалымны илердикседим. Барык 70 хар назылыг кижин ишти-хөңүн доюлдуруп кээр, чараш ыраага чогаадыр талантылыг композиторларывысты хүндүлөп, Чазактан, Култура азын-зындан, Дээди Хуралдан төлээлер сценаның үнгени көзүлбеди. Оларга кандыг-даа орден-медаль херекчок, хүндүткелдиң демдээ — чылыг сөс, чараш өңүр боодал чечектен сурап Тыва радио, телевидение ыры-хөгжүм чорутурбас. Бо-ла композиторларның чогааттары эфирге ажылап турарын билер бис. Билең концертти «алдын» фондуга чамдыызын шаңжап арттырып алыр ужурулуг турган, оларны мынчаар хөй чыгыры ховар.

Хүндүлүг композиторларывыс! Силерниң ырларыңар чон-биле тудуш, ынакшылы чыгыннадыр чон-чаа чогаалдарыңар ам-даа бодаразын, олар чуртталгага өлүм чок апарыңар. Назыыңар узун-на болзунам!

Светлана АРАКЧА,
Кызыл хоорай

«УТПАС ДЭЭШ...»

Тываның Национал музейинге Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиелген 70 чылынга тураскааткан «Утпас дээш...» деп темалыг «төгерик столду» Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту (ТГТШИ) эрттирген. Аңаа эртемденнер, музейиниң ажилдакчылары, башкылар, журналистер, республика лицейиниң өөреникчилери киришкеннер.

ТГТШИ-ниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар М.М.-Б. Харунова Россияның Маадыры, чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунуң удуртулгасы-биле үндүрген «Тыва – фронтуга» деп чаа номун «төгерик столдуң» киржикчилеринге таныштырган.

ТР-ниң шериг комиссары Ю.И. Марков: «... Төөгүнү өскерттип болбас, шынын чугаалаар уjurлуг. Амгы үениң салгалынга Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүлүг арынна-рын билиндирип, угаан-меделеринге чедирер уjurлуг бис. Төөгүнү, патриотчу кижизидилгени уруглар садындан эгезиш, школаларга, өөредилгелеринге эрттирери чугула. Мурнунда чылдарда ышкаш Зарница-ларны катеп эрттирип эгелээр болза эки. Фронтчу өгбелерин утпаан, сактып ортуруу эки-дир. Ылаңгыя Май байырлалының парадынга «Өлүм чок полк» эртерге, каттардан чаштар ала-чайгаар адып эгелээр» — деп чугаала-ла.

ТГТШИ-ниң төөгү секторунуң эртем ажилдакчызы, эртемнериниң доктору Н. М. Молеров регионалдыг сактыышкыннар номунун 1-ги томунуң чаа барымдаалар азылганы-биле ийиги үндүрүлгезиниң илеткелиниң дугайында илеткелди алган.

«Тыва эки турачыларның салгакчылары» ниитилелдин даргазы А. М. Сундуй тыва эки турачыларга тураскаалдарының дугайында айтырыг ам-даа ниитилелтинмейн турарын хомудап чугаалады (ол айтырыгны 1944 чылдың июнь 22-ден эгелеп көдүрүп эгелээн). Хоожууннарда эки турачыларның өргүл-төрелдериниң идепкейи-биле маадырларга тураскаалдарны тус черлерде тургузуп турары эки. Чүгле тураскаалды кылдырарыңа безин 110 муң болб, ооң ажыдыышкынын, янзы-бүрү артылдаалар, хүреш, аът чарыжы эрттиреринге чеже акша-хөреңги үнер — деп, ол чугаалады. Мемориалдык стеллада фронтучу төрелиниң азы фамилиязын шын эвес билээн деп эки турачыларның ажы-төлү, өрелдеринден хөй-ле хомудалдар өптүрар. Ол стеллада маадырларның тарының даңзызы база шын эвес билтинген. Мемориалды кылдырып турар үеде оргкомиссияның чедир кылган ажылы дээрзин ол демдеглээн.

Национал музейиниң эртем талазы-на оралакчызы Анна Оюновна Дыр-ма-оол «Тыва – шупту тиелелге» кеткелинде аныяктар хамаанчок, уту кижилер безин дыңнаваан дайын элиниң солун ужуралдарын төөгүп эрген. Дайынның баштайгы чылдарында совет шериглер дыка-ла бер-байдалга дайылдажып турза-даа, кустуг үлериңде бичии концерт-даа орнузуптер үе турган. Бистиң тыва оол-эр хөөмей, сыгыды-биле база өске ай-ак эш-өөрүн кайгадып турган. Түлүшчил-оол «джигитовканы» кедергей-раш самнаар турган, артында селе-езин аксынга ызырып алгаш, самнаар турган. Дайынның сөөлгү чылдарында

немец шериглерниң күжү кошкап, аштырып эгелээнде оларга бистиң шериг оолдар таакпызын-даа октап бээр таварылгалар турган. Дайын, дайына болгай, а кижилер аразында сагыш човангыр хамаарылга артып каар, ол амыдырал-дыр.

ТР-ниң төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар талазы-биле албаннның даргазы Ульяна Павловна Бичелдей республика лицейиниң өөреникчилеринге тыва эки турачыларның база өске-даа дайын киржикчилериниң орнукушукан черлерин истеп-тывар, шинчилээр ажилдарга киржирин сүмеледи. Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзү мөңгө артар, аныяк салгалга ону дамчыдар уjurлуг. Тываның девискээринде да-

бүзээлеп алыышкынын 2-1-ле кижжи адаан.

Маадырлардан эң-не хөйү 45 хуу-зун тыва фронтучуларны, маршал Г.К. Жуковту, К.К. Рокоссовскийни, И.В. Сталинни эки билерлер. Н. Гастелло, З. Космодемьянская, А. Маресьев, А. Матросов дээш, өске-даа маадырларны санныг кижжи билер болган. Чамдык улус Ада-чурттуң Улуг дайынынга сурагыг полководчулар М. И. Кутузов биле А. В. Суворовту чазыг бооп адаан.

Тываның маадырлары Хомушкү Чүргүй-оол, Вера Байлак, Түлүш Кечил-оол, Михаил Бухтуев, Шумов алышкылар, Сат Бүрзекей дээш, өске-даа маадырларны 82,3 хуу кижжи билер болган.

Айтырылгарга харыылаан улустуң

айын киржикчилериниң тураскаалдарын паспортчудар, учетка алып. Дайын үезиниң солун төөгүлүг арыннарын, чижээлээрге, кажан Ада-чуртче фашистер халдаан, дайын эгелээн деп чарлаптарга, чамдык тыва чон фашистер дээрге кижилер эвес, бир-ле тывызык, космостан келген амытаннар деп бо-дап турган. Дайынче дузаламчы чорудуп турда бир малчын ашак 100 чылгы малын сүрүп келгеш, 95-жин — Совет Армияга, а 5-жин — Гитлерге деп дамчыткан. «Чүге Гитлерге?» деп айтырыгга ол: «Ол база дайылдажып турар кижжи-дир, аңаа база аът херек болгай» деп харыылаан. Чаптанчыг-даа, каттырынчыг-даа солун чүүлдер болуп турган, тываларның дузаарга, биче сеткилди оон көстүп турар.

ТГТШИ-ниң социология секторунуң эртем ажилдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты В.С. Кан «Кызыл хоорайның чурттакчылары Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында кайы хире билирил» деп социолог-туг шинчилелин таныштырган. 2015 чылдың март 11-27 хүннеринде Кызыл хоорайның 306 чурттакчызындан эртем ажилдакчылары айтырыг-харыыны алган. Оларның 93,4 хуузу 2015 чылда Тиелелгениң 70 чылын демдеглээрин билер болган. Айтырыг салып турар үеде кижилерниң хөй кезии Ада-чурттуң дайынын эки билерин чугаалап турза-даа, тодаргай төөгүлүг фактылар билбес болган. Дайынның эгелээн база төнгөн хүнүн 91,8 хуузу билер бис дээш, 1941 чылдың июнь 22 – 1945 чылдың май 9 деп хүннү чүгле 52,3 хуузу шын харыылаан.

Айтырыгга харыылааннарның 63,4 хуузу Ада-чурттуң Улуг дайынының эң-не улуг, шийтпирлиг тулчуушкуннарын (Сталинград, Курск тулчуушкуннары, Ленинград блокадазы, Москва дээш, Берлин дээш тулчуушкуннар) билер болган. Смоленск тулчуушкуну, Севастопольдун маадырлыг

аразындан аныяктар дайын дугайында тодаргай фактыларны, маадырларны, Тываның Кызыл Армияга дузалажып турганының дугайында эки билбес болганы дүвүрелди оттуруп турар.

Дайын хоочуннарының социал айтырыгларын шийтпирлеп бээрин, школаларга, өөредилгелеринге патриотчу кижизидилгеге хамаарышкан класс шактарын, кичээлдерни көвүдедирин, шериг-патриотчу «Зарница» оюнун, «Дайынның төлдери» деп хемчеглерни, Арат шөлүңе Май 9 парадын көөрүңе бичии уругларга эпиг байдалды тургузуп бээр дээш, оон-даа өске чагыгларны айтырылгарга харыылаан чон сүмелээн.

Массалыг информация чепсектериниң аразында Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүн, дайын киржикчилериниң маадырлыг чоруунуң дугайында эң эки чырыткан мөөрейни бүдүн чыл иштинде организаастаар. ТГТШИ-ниң эртем ажилдакчылары хоорайның ажилчын коллективтеринге дайын дугайында лекцияларны, ужуражылгаларны, институттуң дайын дугайында үндүрген чаа номнарының таныштырылганын эрттирери көрдүнгөн.

ТГТШИ-ниң бо чоруткан айтырыг-харыызының түңнели-биле дайын дугайында ниити болгаш билдинмес медээлерни белеткээн буклеттерни чурттакчы чонга, аныяктарга, өөреникчилер болгаш башкыларга, социал албан черлеринге тарадыр.

Бүдүн чыл дургузунда Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында янзы-бүрү хемчеглерни (конкурстар, викториналар, темалыг кезээлдер, ужуражылгалар...) хөй чон чыылган черлерге эрттирер. Ол хемчеглерге аныяк эр башкыларны, шериг албан-хүлээлгезин эрттирер оолдарны, ажил чоктарны, Тывада национал диаспоралар төлээлерин албан кириш-тирери чугула.

Алдынай СОЯН.

Азат АСКАРОВТУҢ тырттырган чуруу.

АЖЫЛ КИЖИНИ КААСТААР

Вера Седеновна Монгуш — даң бажында 7 шак четкелекте, бажының дүктөрүн көрүштүг, чараш кылдыр эдип алган, бичии-даа тырышкак чок, экти, дурт-сынынга таарышкан ак халаттыг, элээн улгады берген-даа болза, аныяксыг көстүр, бодамчалыг, далаш кылаштыг сестра-хозяйка.

«Соңга, эжиктерни, оруннарны санитаркалар бо эртен аштап, чугду бе, оолдар?» — деп, ол айтырышаан, арыг ак пөс-биле да-гын чода тудуп, хынаан турар. Вера Монгуш — республиканың кеш болгаш шээр аарыглар диспансериниң улуг сестра-хозяйказы. Эрткен дүне хонган санитаркаларның канчаар ажилдаанын хынап, түңнел үндүрүп, ажилдап турары ол. Кайы-бир палатада соңга азы тумбочка чедир арыглаттынмаан, чоттунмаан болза, ол сестрага чеде бергеш, оожум үн-биле сагындырып чугаалаар болду. Ооң ажил-даар өрээлинге кире бээрге, бүгү-ле чүүлдер боттарының туружунда чыдар.

— Силерге бо хеп даараар машинаның херээ чүү ирги?

— Оо, ол чок болза, ат болганывыс ол. Чагыг-биле-даа эккелген идик-хеп аймаа кижжи бүрүзүңге таарышпас болур. Ынчангаш таарыштыр кызырып, даараар апаар.

— «Бис» деп турарын бодаарга, өске ажилдакчылар база дузалажып турар-дыр аа?

— Чок, санитаркалар боттарының ажилың-ла өй, «Бис» деп өөрөнгөн аайым-биле чугаам-дыр ийин.

Коридорда ооң эде даараан чүвүр, хөйлеңнерин кеткен, ойнап маңашкан, каткы-хөглүг, өөрүшкүлүг чаштар-ла хөй. Вера прачечнаяга чуган хептерин бодунуң өрээлинге чедир кургадып, базып турар. Изиг илиир-биле хеп базар ажил белен эвес, ынаар хөй күштү үндүрер болгай. Ынчангаш ажилдың эгези-даа, төңчүзү-даа чок, хүнден хүнге кататтатынып-ла турар. Вера Седеновна — кара чажындан тура кадыг ажилга дадыккан кижжи. Ооң шыдамыккай, туруштуу өскелерге үлегер-чижек болуп чоруур. Вера коллективиниң хүндүткелин чаалап алган. Ооң арга-сүмезин аныяк коллегалары аажок дыңнаар.

— Бо диспансерге ажилдаар мурнунда каяа ажилдап турдуңар? — деп чай кадында айтырдым.

— Мооң мурнунда идик-хеп даараар фабрикага даараныкчы болуп ажилдап турдум. Шекпээр ортумак школазын 1973 чылда дооскаш, улаштыр 1974 чылдың февраль айда ол-ла фабрикаже өөреникчилеп киргеш, күш-ажылчы намдарым эгелээн. Ынчан аңаа аңгы-аңгы язы-сөөктүг, хып дээн аныяктар соцчарыштарга киржип, быжыг найыралдыг, чаңгыс демниг, эп сеткилдиг ажилдап чораан бис. Ай, квартал төңчүзүңде план күүсеттинмейн баар хире апаарга, дүн-хүн, дыштанар хүн дивейн, амыр-соксаал чок ажилдап тургаш, планын эрттир күүседип турдувус. Мога-шылаг билбес, чалыы назын ол-ла ыйнаан (каттырар). Уругларым ачазы-биле 1981 чылда фабриканың столовая-зынга кудаысты эрттирген бис. Ол уттундур-бас, ыдыктыг хүнден эгелээш, бо хүнге чедир эгин кожа чурттап тур бис. Уругларым ачазы мен ышкаш биче сеткилдиг, бөдүүн ажилдакчы кижжи. Уругларывысты дээди эртем-билигге кызыл күжүвүс-биле чедирип алдыыс.

Бир дугаар ажилдап алган шалыңымны холга тудуп, өөрээнимни чүге деңээр боор. Ол-ла дораан садыгдан чылыг, хүрөң өңүг, кармактыг джемперни саткаш, авамче чоруткан мен. Фабрикага бүдүргөн продукцияның шынарын тускай комиссия аажок шыңгыы хынаар турган. Ооң түңнелинде 20 хуузу дедир биче чорудуптарга, эде даарааш, дужаап турдувус. Амгы үеде идик-хептиң шынарынче сагыш салбайн барганы хомуданчыг-дыр. Садып алгаш, хепти катап эде даараар үе-дир бо. Фабрикага үре-түңнелдиг ажилым дээш «Күш-ажылдың хоочуну» деп атты тывысқан. Хеп-хенертен фабриканың дүшкенинге, аныяктарның хөй кезии ажил чок артканынга хоочуннар аажок хомудап чор бис — деп, ол муңгаргай хөөн-биле чугаазын доосту.

Хоочуннуң чугаазын дыңнап, хомудалын үлежип ордум. Ам канчаар, үе-шаг ыңчап баргандыр. Үениң маңын доза турар арга бар эвес.

Бюрбю СЕРЕН.

Кызыл хоорай.

Улуг Тиелелгениң 70 чылынга

Эң сөөлгү катап чурукка тырттырганым

Ада-чурттуң Улуг дайынынче Тыва Арат Республикadan 206 Тываның хып дээн аныяк оолдар, кыстары эки турачылар бооп, сеткилин кыйгызы-биле 1943 чылдың сентябрьның 1-де фронтту аъттаныпканнар. Дайын соонда 141 киж и төрзэн Тывага сол-менди чанып келгеннер. Оларның арткан эштери каржы-дошкун, кээргел чок дайын шөлүңге маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган. Оларның маадырлыгы чоруу бистин салгалдың аныяктарына үлегер-чижек болуп артар болгаш ол тыва чоннуң төөгүзүңге уттундурбас.

Үстүнде бижээним аъттыг шериг эскадронунуң дайынчыларын-дан аңгыда, 11 тыва танкистер, 3 уждукчулар база дайынга эки тура-биле киришкеннер. Ынчангаш Совет Эвилелин фашисттер эжелекчилерден хостап, камгалаарына ниитизи-биле 220 тыва эки турачылар киришкенин төөгү материалдары бадыткап турар.

Амыдыралда мөңгө чүве чок болганындан тыва эки турачыларның одуруу, чыл келген тудум-на, көскүзү-биле чирлип турган. Улуг Тиелелгениң 65 чыл оюн тыва эки турачылардан чүгле 2-ле киж и артып калгаш, демдегелеп эрттиргеннер.

Ол болза Чөөн-Хемчик кожуунда арат ажил-агыйының удуртукчузу, ат-алдарлыг малчын, эрес-маадырлыг, хей уругларлыг маадыр ие Вера Чүлдүмовна Байлак биле Тываның база бир онзагай черинге – мөңгө ногаан эзимнерлиг, сыын-мыйгак, алды-дииң, балык-байлаң, кат-чимис ораны Балыктыгга төрттүнген Кыргыз Шошук оглу Чамзырындыр.

Үстүнде адааным дайынчы салгалдың кижилери кончугла мөзү-бүдүштүг, эрес, бурунгаар чүткүл-сорукут эки турачыларының аразындан иелээ артып калгаш, 2004 чылда Ровнону хостаанының 60 чыл болган байырлалынче чалаткаш, аңаа сөөлгү катап четкеш, келгеннер. Украинага болган ол байырлалдың бир ужуражышының үзүнде Волгоградтан келген фронтучу Тывадан барган эки турачылар-биле ужуражып тургаш, мынча дээнин Кыргыз Шошук оглу Чамзырын сактып олурду.

— Тыва эки турачылар чүгле Украинаның эвес, а харын Сталинград областың суурларын хостагырынга база киришкен – Погорельцы суур дээрге ынчан Сталинград областа хамааржыр турган болдур ийн» — деп, ол тыва эки турачыларга чугаалаан. Вера Чүлдүмовна Байлак Тыва Республиканы, тыва эки турачы эштерин төлээп, Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиелелгениң 60,65 чыл болган оюннарынга тураскааткан делегей чергелиг Москваның Кызыл шөлге болган кайгамчыктыг улуг Тиелелгениң парадыга база кирип чораан.

Журналист киж и болгаш 220 тыва эки турачылардан эң сөөлүңде артып калган Вера Чүлдүмовна Байлак биле Кыргыз Шошук оглу Чамзырынның амыдырал-чуртталгазын, ажил-ижин үргүлчү сонургап, олар-биле доктаамал ужуражып, оларның эр-тип келген амыдыралындан хейнү билип ап, олар-биле ужурашкан

санымда-ла, дириг маадырлары-высты чурукка база тырттырып ап чораан мен.

Республика солуннарынга, ном-дептерлерге үстүңде ады кирген тыва эки турачыларның дугайында хейү-биле бижип, оларның дайынчы, тайбың иштен ажылының дугайында чедер кылдыр чырыткан. Ынчангаш оларның дугайында билдингир чүүлдерге доктаавайн, оларның амыдыралының сөөлгү барымдаалыг болуушкуннарынга доктаап көрейн.

Кыргыз Шошук оглу Чамзырын-биле эң сөөлүңде ол 89 харлап бар чорда, 2008 чылдың эгезинде ужурашкан мен. Ол ынчан адак-бышкаа чиик, угааны чарт, эрткен үени хүнү, айы, чылы-биле сактып чугаалап олурду.

— Мээң дугайымда материалдар бижириде, солун ажилдакчылары, журналистер чүүлдер үндүрерде Тере-Хөлдүң Балыктыг чурттуг деп каар улус. Херек кырында мен 1920 чылдың майның 20-де Балыктыгның Агаш биле Аш деп ийи хемнерниң белдиринге төрттүнген мен. Адам бодунуң үзүңдө саап ижер инектерлиг, мунар аъттарлыг, хей шээр малдыг-даа чорааннар.

Ачамның ача-зы Балдаң-Хамбы дээр улуг лама Чыргаландының 4 дуганың улуг хүрээзиниң улуг ламазы чораан. Ынчангаш мен 1937-1938 чылдарда Чыргаланды хүрээзиниң дуганынга база өөренип турдум. Ол үеде хүрээлерге шыдалдыг улустарның оолдары өөренип турган чүве. Балыктыг сумуздан чаңгыс мен өөренип турдум. 1930 чылдарда чогааттыг тыва бижикти Бадалиң Бадарчы дээр башкының ачызында номчуур, бижири кылдыр өөренип алган мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киришкен Кыргыз Шошук оглу Чамзырын дайын үзүңдө эң-не сактып алган үелеринден 1944 чылдың январьның 30-ни ол кезээ мөңгөде сактып чораан. Ол хүн дээрге тыва эки турачыларның Украинаның Держано суурун хостаар дээр тулчуушкуну – тыва эки турачыларның дайынче эң бир дугаар «ураалап» кирген хүнү. Олар-биле кады тыва кыстар халдаашкынче эр улус-биле дөмей кирип турганын ол сактып алган. Дайынның сөөлгү хүннеринге чедир дайылдажып чораан Кыргыз Чамзырын совет херээжен улус дайынчы халдаашкыннарга бөлүү-биле кирип турганын оң соонда чылдарда черле көрбзэн.

Дайынның чакпыл огу Чамзырынны база оюп эртпзэн. Оң уламындан Ровно хоорайда ше-

риг госпитальга бир ай ажыг үеде эмнеткен. Оң соонда ол-ла госпитальга кады чыткан эки Бавуу-биле сегереп үнгөш, боттарының эш-өөрүн дилеп чорупканнар. Кайызы-даа орус дылды чегей билер болгаш, чүгле шериг документилен көргүзүп чорааш, дайылдажып чораан полугунга чедип келирге, тыва эки турачы эштеринден чаңгыс-даа киж и чок, оларны үстүңде командирлери дайындан үнериниң дугайында дужалды берген болган. Чедир чаалашпаанынга тывалар хомудааннар. А дайын үзүңдө дужалды чүгле күүседир апаар.

Ам канчаар, эштеринден чарылган дайынчыны самолеттар дүжүр адар пулемет дивизионунче октаан. Ынчангаш зениттиг-пулемет кезээ-биле улаштыр дайылдажып чорупкан. Ол дайылдажып чорааш, Украин-

В.Ч.Байлактың 2012 чылдың Тиелелге хүнүнде Кызылдың Тиелелге шөлүңге тыва чонга эң сөөлгү катап байыр чедирип турары.

наны, Польшаны хостакаш, Чехословакияга камгалалга турда майның 9-та оларның командири казармага кире халып келгеш, «Чыскаалыңар» деп команда берген. Бүгү шериглер чаңгыс одуруг кылдыр чыскаалып туруптарга командири: «Бөгүн Тиелелге хүнү!» — деп чарлаан. Өөрээнинден ураалажып, куспактажып, байыр чедиржип турганын Кыргыз Шошук оглу Чамзырын улуг көдүрлүүшкүнүг, улуг чоргаарал-биле чугаалаар киж и.

— Кыргыз Шошук оглу Чамзырын дайын үзүңдө тыва эки турачыларның аразындан Германияның төвү Берлинге четкен кара чаңгыс тыва киж и — деп чугаалажыр чүве. Ол ылап-ла шын ирги бе? — деп, эпчоксуна аарак айтырамын, ол мынчаар харыялаан:

— Ол шын. Чехословакияга турувуста Япония-биле дайын

К.Ш.Чамзырынны 2008 чылдың чазынында Кызылга эң сөөлгү катап тырттырганым.

эзелзэн дээр биске турган шериг чепсзэн шуптузун чүдүргөш, Чөөн чүкче поезд-биле чорудупкаш, бистин турган кезээвисти Германияга эккелген. Берлинни ол үеде көөрүмгө дыка-ла үрелген хоорай чораан. 1945 чылдың сентябрьның 11-де Германияга турувуста дайынга үш болгаш оон хей балыгланган солдаттарны шеригден халаар дугайында Чарлык үнгөн. Мен ол Чарлыкка таварышкан мен. Ынчангаш 1945 чылдың ноябрьның төңчүзүңдө эргим черим Тере-Хөлге чедип келген мен.

Тыва черниң эрес-маадырлыг оолдарының бирээзи Кыргыз Шошук оглу Чамзырын 89 харлап чорааш, 2008 чылдың июнь 15-те чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Тыва эки турачылардан эң сөөлүңгө чедир чурттаан маадырлыгы Вера Чүлдүмовна Байлак болган. Ол 2013 чылдың июльдуң 12-де база-ла 89 харлап бар чорааш, «өске оранче» чораан. Ол тыва эки турачы эш-өөрүнүң, бодунуң мурнундан тыва чонунга чагыг-сөзүн Тиелелгениң 65 чыл оюн Москвага демдегелеп тургаш, тыва чонунга чоруткан. Ам тыва чонунуң алдар-аттыг маадыр кызының чагыындан чүүлдерни кызыра киридвис.

— Эргим, хүндүлүг төрзэн тыва чонум, ажы-төлүм, келир үениң салгалдары! Мен, 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачыларның эң сөөлгү арткан эки Вера Чүлдүмовна Байлак, Силерге бодунуң сеткил-чүрээмниң ханызындан сагыжымда бодап чоруур сагыш-сеткилимниң дүвүрелин чугаалап, фронтучу болгаш ие кижиниң чагыг-сөзүн бериксеп тур мен...

Кажан фашисттер Германияның аг-шерии акы-дуңма Совет Социалисттер Республикалар Эвилелинче оор езу-биле халдааш, төөгүгө туруп көрбзэн каржы-дошкун дайын-чааны эгелеп каарга бис. Тыва Арат Республиканың чону, хажызындан хайгаарап орбайн, ССРЭ-биле тургускан керээвиске шынчы, эткен сөзүвүске ээ болуп, бүгү талалыг дузаны чедирип эгелзэн бис. Ол үеде

аңгы хамаарышпас күрүн хамаатылары турган-даа бис, вусса, дыка хей аныяктар лекчи дайыннарга удур дай киржиксзэн изиг күзелин илдип турган. Алызындан дузгак чаңгыс тыва чоннуң күзү хүндүлөп көргөш, Совет Ч. тыва шериглерниң дайынга жирин чөпшээрэжиптерге, баштайгы дээрзизинде 220 аныяк оолдар, кыстар, фронт аъттаныпкан бис.

Тывавыстың хостуг, чороннар аразынга экти бис болгаш быжыг туруштуг, бүт талазы-биле бай-байлак ч. таары силерниң амгы бол келир үениң салгалдарын угаан-медерелинч мергенден, сагыш-сеткилиңер байлак делгеминден, тура рууңарның сыныш чогуңд хей-аъдыңарның бедииңден мааржыр. А эң-не кол чүве — бүрүзү төрзэн чуртунга, төр чонунга ынак, ол дээр кандыг ажил-иштен чалданмас, ажыг-тудунгур, угаангыр-сагыш эрес-дидим, идепкейлиг, чогадыкчы болур болза, ынчан бист Тывавыс езулуг-ла чоргаар ч. апаар. А тыва чонувус езулуг-чоннар аразынга хүндүлүг ч. апаар. Ындыг болур дээрзин идегелим күштүг, бүзүрелим б. жыг.

Хүндүлүг чонум, ажы-төлүм Силерниң аас-кежиңер дээр тулчуп чораан улуг энеңер-дидим. Мээң бо сөстөрүмни утпайн көрүңер, багай чүвеже бай сукупайн, бот-боттарыңарны камнажып, хүндүлөжип, деткиңиң сагыш-сеткилиңерни демнештирип, эргим, төрзэн Тывавыс дээр келир үениң салгалдарының салым-чолу, аас-кежи дээр бүтүлө күжүңерни бис ышкаш берип мерген угааныңарны мөөңнөп, ызмаккай туржуп чурттаарыңарны күзеп тур мен.

Бо сөстөр мээң силерге кезээ шагда кыйгырым, уттундурбас чагыым болгаш йөрээлим болган. Дайын биле тайбыңның хончуннары — тыва эки турачылар ам бистин аравыста чаңгызы-даа чок-даа болза, оларның аттарын республика найысылалының Тиелелге шөлүңдө тускай самбырада кезээ мөңгөде «алдын» үжүктөр-биле сиилбзэн. Ада-чурттуң Улуг дайынында сеткилдин кыйгызы-биле чоруткаш, тиелелгени чанып келген оолдар, кыстары тыва чон кезээ мөңгөдө утпаса!

Владимир ЧАДАМБА
Авторнуң тырттырганы чуруктары.

ТЫВА СПОРТЧУЛАР РОССИЯНЫҢ
СУМО ЧЕМПИОНАДЫНДА

Чоокта чаа Москва об-
ластында Чехов хоорайга
сумо хурешке Россияның
бирги чери дээш 19 харга,
22 харга, 24 харга чедир
тандилер, аныяктар ара-
лыгыга Россияның ниити
чемпионады болуп эрт-
кен. Маргылдааның кол
орулгазы — Россияның
сумога назы-хар аайы-биле
литтинген командазын
ургузары база май 7-10
күннереде Литваның Шау-
най хоорайга Европаның
бирги чери база чемпио-
надыга киржири.

бистин республикадан
итизи-биле 59 мөгелер,
ар аразы ырак-даа болза,
дишжинниг киришкеннер.
Россияның алдарлыг трене-
сумо федерациязының
резидентизи Каң-Демир
улар, экстра класстың де-
йергелиг шииткекчизи,
жулгалыг тренер Адар
улар база тренерлер-шиит-
чилер Алексей Хомушку,
лат Шагжы, Эртине Допуй-
анаяк спортчуларны бе-
тэзш, удуртуп чорааннар.
Баштай хууда бирги чер
ш 19 харлыг мөгелер
азынга маргылдааның
делинде 60 кг деңзилиг
гелерге 3-кү черни Баян
зан (тренери Н.Ооржак),
кг 3-кү черни Айдын Сат
енери К.Монгуш), 80 кг
и черни Баазан Баткар,
и черни Чаян Седен (тре-
и А.Куулар), 3-кү черни
удай Шойдун (тренерлери
Допуй-оол, А.Куулар), 90 кг
и 1-ги черни Анчы-Кара
гуш (тренери Н.Ооржак),
и кг деңзиге 2-ги черни
ерек Тартый-оол (тренери
Монгуш), 3-кү черни Кежик
ат-оол (тренери Э.Допуй-
и) шупту шаңналдарны
аннар.

Дараазында 22 харлыг
аяктар аразынга мар-
дааның түңнелинде шаң-
дыг черже дараазында
елер кирген: 60 килдиг
елер аразынга 3-кү черни
ын-Херел Ооржак (трене-
И. Биче-оол), 70 килге 2-ги
нычын Донгак (тренери
гулар), 85 килге 2-ги черни
гал-оол Ондар, 3 дугаар
де Чаян Седен база Су-

Кик-боксинг

Апрель 9-12 хүннеринде Өвүр кожууннуң Хандагайты
рға республика чергелиг кик-боксинг маргылдаазы
кен.

Анаа Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-
та, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Таңды, Өвүр кожууннардан болгаш
ыл, Ак-Довурак хоорайлардан 190 спортчулар, 2001-2002,
3-2004 чылдарда төрүттүнген оолдар, уруглар 26 аңгы
айге киришкен.

Өвүр кожуун чагыргазының шаңналы дээш үш хүн түмүлзэн кик-боксинг маргылдаазына Өвүр кожуун биле довурак хоорайның спортчулары 6 алдын медальдарны, Хемчик – 4, Улуг-Хем биле Танды – 3, ТР-нің Аныяктар таш спорт яамызының спортчулары – 2, Мөңгүн-Тайга биле муниципаның уругларның спорт школазының спортчулары бир алдын медальдарны чаалап алганнар.

Республика чегрелиг маргылдаанын кол эрттирикчилери
ржжунуң чагырга даргазы Сергей Куулар биле ТР-ниң
боксинг федерациясынын даргазы спортчуларга байыр
крий, күш-культура болгаш спортка эвэзш эвес үлүг-хуузун
отен спортчуларга өөрүп четтиришкинниң бижиктерин

Чодураа МОНГУШ,
Өвүр кожууннуң спорт болгаш аныяк-
тар херектеринин даргазы.

будаЙ Шойдун (мөгелерниң тренери А.Куулар), 92 килге 3-кү черни Кежик Болат-оол (тренери Э.Допуй-оол), 115 килге 3-кү черни Сайын Кашпык-оол (тренери А.Куулар), тулган тиилекчи дээш 3 дугаар черни Мерген Монгуш база Начын-Мерген Ооржак үлөшкеннер (тренери А.Куулар).

Улаштыр 24 харга чедир мөгелерниң маргылдаазынга шылгарааннар-биле таныжаалыңар: 60 килге 2-ги черни Алдын-Херел Ооржак (тренери М.Биче-оол), 3-кү черни Менги Ооржак, 70 килге 3-кү черни Эртине Маады, 85 килге 3-кү черни Баазан Баткар (мөгелерниң тренери А.Куулар), 100 килдиг мөгелер аразынга Айдын Монгуш 3-кү черге төлөптиг болганнар.

Улуг мөгөлөр аразында чемпионатка шаңчал алган мөгөлөр: 70 килге 2-ги черни Эжер Кыргыс, 1-ги черни Начын Дангый-оол алгаш, чемпион атка төлөптиг болган (мөгөлөргөнүн тренери А.Куулар), 85 килге 3-кү черни Күзечи Куулар (тренери К.Куулар), 92 килге 1-ги черни Буян Бурбучук алгаш, чемпион атка төлөптиг болган, 100 килге 2-ги черни Сайын-Белек Тютюш, 3-кү черни Мөргөн Монгуш, 115 килге 3-кү черни Эрес Кара-Сал алганнар. Тулган тилекчи дэзш ниити хүрешке Сайын-Белек Тютюш 100 килге октааш, 3-кү черге төлөптиг болган (мөгөлөргөнүн тренерлери А.Куулар, К.Куулар).

Биștiң мөгелеринис мар-
гылдааның түңнели-биле
13 командалар аразындан
чүгле Москваның команда-
зынга, кыс уруглар коман-
дазы чогуңдан аштыргаш, 2
дугаар черге төлөптиг бол-
ганнар. Сумо мөгелериниң
улуг чедишкиннери фе-
дерациязының удуртукчу-
ларының, тренерлериниң
эки, кызымак ажил-ижиниң
түңнели деп илередир апаар.
Ынчангаш биștiң сумо-
жуларыныска улуг чедиш-
киннерни күзедивис.

Алексей МИХАЙЛОВ.

ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫ

Апрель 18-те тыва хүреш маргылдаазын эрттирер ээлчег Бии-Хем кожуунга онаашкан. Кожууннун удуртукчу даргазы Михаил Уюсов, Хурал даргазы Валерий Биче-оол, маргылдааның кол шииткекчизи Начын мөге Мergen Монгуш, чарлакчы Лазо Монгуш, секретары Вадим Канзан, мөге чазаанчылары, культура ажилдакчылары чанчыл болган маргылдааны кончуг солун, бедик деңнелге Сүбедей күш-культура, кадыкшыыл ордузунга эрттиргенер.

Маргылдаага 85 кг чедир 82 мөгелер база эң шырактарның хүрежиге 88 мөгелер киришкен. Кол шииткекчи маргылдааны барабан долгап, мөгелерни шилиирин база чаарттыгын дүрүм езууга эртти-
рерин таныштырган.

85 кг дензиге 8 шыырак мөге санынче дараазында мөгелер киргеннер: Алдын-Сай Одай, Дензин Донгак, Начын Дүгер — Өвүрден, Кайгал-оол Ондар, Аржаан Ондар — Сүт-Хөлден, Улуг-Хемден Күзел Данчат, Чөөн-Хемчиктен Күзечи Куулар, Эрзинден Баазан Баткар. Баазан Баткарны Өвүрнүң аныяк мөгези Начын Дүгер удур арганы дүрген кылып октаан. Дөрт мөге аразынче Өвүрнүң 3 мөгези база Сүт-Хөлден Кайгал-оол Ондар киргеннер. Түңнелинде бир дугаар чер дээш хурешке Алдын-Сай Одай Кайгал-оол Ондарны октааш, шүглүп үнгөн.

Сес мөгени шаңнаан соонда Россияның сумо хурешке шаңналдыг черни ээлзэн Эртине Маадының кырган адазы, Бии-Хем кожуннуң адапар чөвүлелиниң даргазы, хүндүлүг хамаатызы Василий Маады сумо хүрештин тренерлеринин эки көргүзүү дээш Адар Кууларга, Каң-Демир Кууларга, Болат Шагжыга тыва езу-биле хой ужаларын сөннзэн.

Тулган тиилекчи дээш хүрешке 8
шыырак мөгелерниң санынче Чаан
мөге Эрес Кара-Сал, Арзылаң мөге
Сайын-Белек Тюлюш, Начыннар
Валера Седии, Начын Монгуш, От-
чугаш Тежит, аныяк мөгелер Мерген
Монгуш, Айдың Монгуш, Эртине
Маады киргеннер. Аныяк мөге Эрти-
не Маады бодунуң онаанда Начын
мөге Валера Седини бир будундан
алгаш, октаан. Дөрт шыырак мөге
аразынга Эртине Маады Чаан мөге
Эрес Кара-Салды долгай дегээ-
биле девидедип тургаш, октаткан
Арзылаң мөге Сайын-Белек Тюлюш
онаанда Айдың Монгушту октааш,
ийи шыырак мөгеңиң аразынче кир-
ген. Тулган тиилекчи дээш хүрешке
Чаан мөге Эрес Кара-Сал Арзылаң
мөге Сайын-Белекти октааш, шүглүп
үнгөн. Сес шыырак мөгелерни
тускай доктааткан шаңналдар-
биле шаңнаан соонда, "Тиилелгеже
чүткүл", "Чараш арга", "Чараш деви"
деп тускай шаңналдарны Валера
Седии, Мерген Монгуш, Начын
Монгуш, Отчугаш Тежит, Айдаш Дан-
зы-Белек, Чаян Шалык, Алдын-Сай

Одай оларга тывыскан. Эки ажылы дээш хоочуннар Виктор Допуй-оол, Лазо Монгуш, Вадим Канзан, Валера Түлүш оларга шаңналдарны тывыскан.

Дараазында маргылдааны эр-тирери-биле шилчип чоруур кубукту Кызыл кожунун Төлээлекчилер хуралының даргазы Степан Монгуш, Хүреш федерациязының даргазы, Начын мөгө Ай-Демир Монгуш база Эрес Сарыглар хүлээнип алганнар.

Маргылдааның үзінде хоочуннарның эскерген чүүлдерин, дилептерин номчукчуга база мөгелерге дамчыдаалы. Сөөлгү үеде мөгелер шимчээшкинниг арга-хоргалар кыл бастаан, дөрт катап хончу хүрежин база кажык тыртарын манаары көвүдээш, хүреш чараш хевирин чидирип бар чыдары хомуданчыг. Эки белеткел чогуңдан, хүреш мурнунда шимчээшкиннер кыл-баан олурган түңнелинде, шыырак мөгелер хөй кемдээшкиннерни аңкадыының аайы-биле хүрешпес чоруктар көвүдзэн. Бо чорукту чок кылыры-биле хоочун мөгелерниң сүмелеринден түңнелди үндүрүп, сондак-шудакты санитарлыг нормаларга дүүштүргөш база мөгелерни белеткээр методикаларны тургускаш, тренерлерниң ажылын бедидерин деткири чугула. Ынчан белеткелди күштелдирип, хүрештиң чараш хевирин көдүрүп, Россия чергелиг маргылдаалар эрттиреринге чедип ап болур.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

ӨӨРЕДИГЛИГ МӨӨРЕЙ

Бо хүннерде Кызыл кожууннуң өөреникчилеринге «Чедишкин-ниг лидер» деп мөөрей «Эврика» немелде-өөредилге төвүнге болган.

Ол дээрge, эн-не дидим, бүгү чүүлге шылгараңгай, чедишкин-ниг, шилиттинген уруглар аразыңа чорудар маргылдаа. Аңаа 8 команда удуртукчу башкылары-биле киришкен. Команда бүрүзү тускай девизтиг, ырлыг, шериг форма-хептиг.

Маргылдааның кол
темазы – Тиилелгениң
база Кызыл кожууннун
70 чылынга тураскаат-
кан. Команда бүрүзү
чурттап турар суурунда
фронтучуларның, күш-
ажыл тылының кир-
жикчилериниң дугайында
шинчилел аялдарын
шүннөп, эш-өөрүнгө та-
ныштырган. Кайы-даа
школаның лидерлери
Ада-чурттуң дайынынга
киришкен улуг өгбелерин
сактып, оларның маадырлыг хе-
рээз сеткил-чүректиң дувүрели-
биле мөгөйигниң демдзэн илерет-
кен. Команда бүрүзүнүң слайдыга
көргүскөн тайылбырындан тус-
тузунда хөйну билип алганнар.

Лидер кижі кандыг-даа байдалда бирги одуруга чоруурун бо мөөрейниң киржикчилери көргүскөн. Олар шериг темазыңа самнаарыңа, ырлаарыңа, шүлүктээринге талантызын көргүскөн.

Кызыл жожун 60 чылын 70 чыл
уюн база дөмдөглээр. «Бир эвес
мен чагырга чериниң даргазы болган
болзумза...» деп чогаадыг бижирин
негелдеде кириген. Аңаа киржикчи
бүрүзү бодунуң бодалдарын иле-
реткен ажилдарын таныштырган.
Ында жожун, суурунун байдалын,

келир үеде сайзыралы дээш сагыш
човаашкынын сеткилиниң ханызын-
дан чугаалаарга, солун-даа. Чижээ-
лээрге, Шамбалыг школазының
10-гу классчызы Оюна Монгуш:
«Чүгө бистиң кожунда звес, бүгү
республикада арагалаашкын айты-
рыы дүвүренчиг байдалда. Ол дээр-
ге, кижилерниң социал амыдыралы
куду, ынчангаш салдыңчак байдал-
да. Кижилерниң сеткилин серге-

дири-биле суурга тускай бөлүктөр тургускаш, доктаамал ажыктыг хемчеглер чорудары күзенчиг. Улуг кижилер кудумчуда таакпылап, эзирик чоруурга, бичии кижилерниң караанга чаңчыгып, харын-даа өттүнөр алаар. Бо талазы-биле хоойлу-дүрүмнү саазынга звес, а херек кырында боттандырат. Ол ышкаш Шамбалыгда суг айтырыы берге болганда чер-черлерге кудук каскаш, хоолайлар дамчыштыр хову-шөлдерни суггарар. Тараа-дужүт өстүреринче ажил чок аныктар-тны эвилелдээр...». Дыка чугула сүмө аа.

Дараазында Кур-Чер школазы-
ның өөреникчизи: «Бистиң суурга
даараныр комбинат туткаш, чаңгыс
аай школа формаларының берге-

дээшкиннеринден уштунар. Машина-тудуг заводун ажыдар. Хей тракторлар, комбайннарны кылгаш, картошка, тараа тарырынга ажилдадыр. Бисте хову четчир. Кажан тараа, суген арбын болурга, мал-маган фермазын тударга, зыт-даа, сүт-даа хей, кижилерниң кадыы экижиир...»

«Бир звес мен Баян-Кол суму-
зунуң даргазы болган болзумза,
чон дээш, кабинеттерге олурбайн,

суурувуста Культура бажыны, библиотека, спортзал тудар ийик мен. Эң дүвүрениг айтырыг — Кызыл — Баян-Кол — Терлиг-Хая аразында дески оруктар туттурар мен...» деп, бир киржикчи база бижээн.

Шак мындыг чаагы бодалдарны команда бүрүзү боттарының чогадыгларына бижип турар. Шынап-ла, бо лидерлер эртем-билигилер апараш, бо күзелин боттандырып,шыдаар үези келир.

Бо мөөрөйнің сорулгасы – келир үеде езулуг шылгараңгай тергиин чедииншкін.

ниг кижилерни амдыгааштан белет-кеп турары ол. Кызыл кожуунуң өөредилге эргелелиниң удурткан бо ажыктыг маргылдаазы барык бүдүн хүн үргүлчүлээш, тергининнерниң тергининнери илереттинген. Номинация аайы-биле сес командадан Т.Б.Куулар аттыг № 2 школазы – I черге, II черге — Элегес-Аксы школа, III черге — Кур-Чер, «ЮИД-1» база Шамбалыг школалары төлөптиг болган. Бо улуг хемчегге кожуунуң өөредилге килдизиниң ажилдакчы-зы Е.К.Монгуш, «Эврика» төптүн башкылары Л.В.Соломанова, М.В.Монгуш, С.М.Комбу-Скюрю, командаларның удурткучу башкылары үре-түннелдиг ажилдаан.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга онза байдалдың чурумун тургузарының дугайында

2015 чылдың апрель 21 №203 Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де «Бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» №68-ФХ Федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың декабрь 30-де Россия Федерациязының Чазаның «Онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай күрүне системазының дугайында» №794, 2007 чылдың май 21-де «Бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдарның бөлүктээшкининиң дугайында» №304, 2011 чылдың май 17-де «Арга-арыг өрттериниң түннелинде арга-арыг ты- вылган онза байдалдарның дугайында» №376 доктаалдарына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының база Тыва Республиканың девискээринге өрттүн айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле комиссиязының 2015 чылдың апрель 20-де №5 протоколунга үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаның доктаады- ры болза:

1. 2015 чылдың апрель 21-ден Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай күрүне системазының эргелеп- башкарылга органнарына болгаш девискээр иштиги системазының күштеринге арга-арыг өрттериниң уржундан тыптып болур онза байдалдың регион хевирлиг чурумун тургузар.

2. Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш чурттакчы чонну онза байдалдардан болгаш девискээрлерге суглардан камгалаарының талазы-биле ажил-чорудулганы хандыраарының талазы-биле агентилел арга-арыг өрттерин өжүрери-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларынга өртке удур дериг-херекселдерниң болгаш эт-селтин курлавырын тургузарының талазы-биле ажилды организаастаар.

3. Долгандыр турар хүрээлелдин байдалын үзүк-соксаал чок контролдаар, тургустунуп кээп болур онза байдалдарны болгаш оларның уржуктарын баш удур то- дарадыр талазы-биле ажилды Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада Кол эргеле- били-биле кады боттандыраары «Гидро- метеорология болгаш долгандыр турар хүрээлелдин мониторингиниң талазы- биле Тываның республика төвү» федерал- дыг күрүне албан чериниң начальнигинге, РЭА-ның СС-тин бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдип алырының Тыва ин- ститутунга сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы, Тыва Республиканың Хамааты камгалал бол- гаш чурттакчы чонну онза байдалдар- дан болгаш девискээрлерге суглардан камгалаарының талазы-биле ажил-чору- дулганы хандыраарының талазы-биле аген- тилели болгаш «Тывасвязьинформ» ААН (дугуржулга езугаар) тыптып турар онза байдалдарның болгаш арга-арыг өрттери болган черге эрттирил турар хемчеглерниң дугайында Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш организацияларның удуртукчуларынга, а ол ышкаш чурттакчы чонга доктаамал болгаш чогуур үезинде дыңнадыр.

5. Тыва Республиканың Чазаның онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының база Тыва Республиканың девискээринге өрттүн айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле комиссия- зы хоойлужудулгада доктаадып тургус- кан чурум езугаар онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглерни эрттиреринге Тыва Республиканың онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай күрүне системазының девис- кээринде иштиги системазының эргежок чугула күжүн болгаш херекселдерин хаара тудар.

6. Тыва Республика талазы-биле Ишти- ки херектер яамызына сүмелээр:

2015 чылдың апрель 21-ден эгелеп Тыва Республиканың күрүнениң казна ал- бан черлери-лесничестволар-биле, му- ниципалдыг тургузулар-биле чоннуң ар- га-арыгке кирер чоруун болдурбазы-биле арга-арыгке кирер оруктарга постуларны тургузар, дыңнадылганы ведомство- лар аразының оперативтиг штабтарының хүннүн-не кириер;

өрт болган черлерге болгаш оларның чоогунда девискээрлерге хей-ниитиниң ко- рум-чурумун болгаш чоннуң амыдыралын хандырып турар объектилерниң камгала- лын күштелдирер талазы-биле хемчеглерни алыр;

арга-арыгке кирерин кызыгаарлаан чу- румну хажыткан кижилерни илереткен та- варылгада ол хажыдыкчыларның ат-сывын тодарадыр;

арга-арыг өрттерин болдурарына буруу- луг болган кижилерни илередиринче, олар- ны хоойлуда көрдүнгөн харысалгага онаа- рынче уланган оперативтиг хемчеглерни эрттирерин организаастаар.

7. Тус чер бот-башкарылга органнарына сүмелээр:

арга-арыг өрттерин өжүреринге дуза- ны чедирер, өрттү өжүреринге техниканы болгаш кайы-даа өңчүнү хамаанчокка организацияларның ажилдакчыларын хаа- ра тудар;

Тыва Республиканың тус чер бот- башкарылга органнарының, Тыва Рес- публиканың Арга-арыг ажил-агы талазы- биле күрүне комитетиниң ажилдакчыларын хаара тудуп тургаш, мөөң болгаш стационар постуларының ажилын организаастаар;

өрт өжүрери-биле суг алыр черлерниң үзүк-соксаал чок ажилдаар байдалын хан- дырар;

онза байдалдың чурумун тургусканының дугайында дыңнадыгы чурттакчы чонга болгаш организацияларның удуртукчула- рынга чедирерин организаастаар.

8. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Ин- тернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан- езузунуң сайтызынга болгаш «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузунуң интернет- порталына» (www.pravo.gov.ru) кириер.

9. Бо доктаалдың күүселдезинге кон- трольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Ш.С. Иргитке да- зыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы
В. ФАЛАЛЕЕВ.

ХООЧУННАР ФЕСТИВАЛЫ

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан «Көк аржылыгы» деп хоочуннар фестивалы Эрзин кожуунга апрель 18-те төп Культу- ра бажыңыга эрткен.

Фестивальдың дүрүмү езугаар киржикчилерниң назы-хары: херээжен улус 55 хардан, а эр улус 60 хардан өрү. Суму бүрүзүндөн киржикчилерниң ниити саны 15-тен көвүдөөс, 20 мину- тага өйлеп каан программалыг киржир. Качык сумузунуң чурттакчылары эвээш болгаш фестивальдың негелдезинге дүгжүр улуг назылыгларның саны четпес болганы-биле фестивальга киришпез. Арткан сумуларның хоочуннарының фестивалга киржилгезин жюри эки деп үнелээ. Ынчангаш беш суму шупту шаңналдарга төлөптиг болган. Жанр аайы-биле Мөрөнниң уруглар ансам- блин, Сарыг-Булуңнуң танцы бөлүүн, Нарынның хылдыг хөгжүмүн, Бай-Дагдан Санмаа Коожоповна Чуруктуң «Колдук- тааштыг ашак кижиге» деп шүлүктү

номчаанын, Нарындан күш-ажыл хоочуну Сүге Ажиевич Дүпчүрүн, рос танцыны күүсеткен жюри бе- биле үнелээ.

Фестивальдың киржикчилери концертке белеткели шыырак болга жюри демдеглээш, ийги, үшкү чер- ни ийи-ийи сумуларга тывысты. черни Нарын, Мөрөн сумуларының чуннарына 1000-1000 рубль, и черни Бай-Даг, Сарыг-Булуңнуң улуг назылыгларына 1500-1500 рубль, и хүндүлел бижиктерни тывыскан. Ш талазы-биле фестивальдың негелде- ринге дүүштүр концертин көргүскөн зин сумузунуң хоочуннары бирги ч алгаш, 2500 муң рубль база хүндү бижиктер-биле шаңнаткаш, Шагаан- хоорайга болур республика черг фестивалга киржир эргени чаалап- ганнар.

Кара-оол ХАЛАР
Эрзин ко

ХҮНДҮЛҮГ ЧОНУВУС!

Тываның Камбы-лама башкызының чалааны-биле май 1-ден май 8-ке чед- Ярыгын аттыг спорт комплекзинге ыдыктыг ногаан Дарийги бурганның манда- зын Индияда Гоманг хүрээзиниң лама-башкылары тудар.

Хүннүн-не 10 биле 18 шактарда номналгалар, 14 шакта өөредиглер болур.
Харылзажыр тел. 8-929-358-06-46.

Алдын-Херел башк

Кара болгаш өңүг металлдарның

бузундуларын хүлээп ап турар бис.
Өртээ аар.
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу,
94, «Одежда» баазасы.
Тел. 8-923-384-38-78.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ооржак Александр Сереновича** №208 от 11.03.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1302002:6, по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, местечко «Ара-Арга Казылган», 16,2 км в северо-западном направлении от с. Алдан-Маадыр с общей площадью 25000±111 кв.м в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет для ведения личного подсобного хозяйства из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский ко- жуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имуще- ственным и земельным отношениям
Ч. МОНГУШ.

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Тапыян Орлан Биче-ооловича** о предоставлении на праве аренды земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения с общей площадью 200000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам меже- вания), расположенного по адресу (имею- щего адресные ориентиры): Республика

Тыва, Каа-Хемский район, с. Усть-Б местечко Андык, разрешенное испол- ние — для сельскохозяйственного ис- пользования.

В рамках действующего законода- ства в течение 30 дней со дня опубли- ния данной информации администра- Каа-Хемского района принимает пись- ные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администра- района Г.А.КУУ

В администрацию муниципаль- ного района «Сут-Хольский кожуун» посту- заявление от гражданки Российской Фе- рации **Ооржак Алимаа Базыр-Сатов** №336 от 20.04.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номер 17:09:0101009:298 по адресу: Россий- ская Федерация, Республика Тыва, Сут-Холь- ский район, с. Ишкин, ул. Лопсан-Дондуп д. «а» с общей площадью 69±3 кв. м в арен- на 1 (один) год под объект торговли из ка- гории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законода- ства в течение 30 дней со дня опублико- ния данной информации администра- муниципального района Сут-Хольский ко- жуун принимает письменные возраже- по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский ко- жуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телеф- 83944521146.

Главный специалист администра- Сут-Хольского кожууна по имуще- ственным и земельным отношениям
Ч. МОНГУШ

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 5624. Чагыг 45. Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника- лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республи- талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүз- Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаатынган материалдарның авторларының бодалдары редакци- туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа факты- дыңнадылары дээш авторлар боттары харылыаар.